

SWAMI VIVEKANANDA'S VISION ON SPIRITUALITY IN INDIA

Dr. Mrityunjay Chakrabarti
Kolkata, West Bengal

स्वामीविवेकानन्दस्य आध्यात्मिकदर्शनम्, नव्यस्मृतिः, युवचरित्रनिर्माणम्, नारी-अधिकाराश्च ।।

भारतस्य गौरवभूतस्य, वेदान्तदर्शनस्य विश्वप्रचारकस्य, श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य परमशिष्यस्य, युगप्रवर्तकस्य महापुरुषस्य स्वामीविवेकानन्दस्य विषये किञ्चित् प्रदर्शते ।

स्वामीविवेकानन्दः केवलं संन्यासी नासीत् । सः ऋषिः, चिन्तकः, राष्ट्रनिर्माता, समाजसुधारकः, मानवतायाः उपासकः, आध्यात्मिकक्रान्तेः प्रवर्तकश्च आसीत् । तस्य सम्पूर्णजीवनस्य मूलमन्त्रः आसीत्—

"आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च ।"

अयं मन्त्रः भारतीयसंस्कृतेः सारः अस्ति । स्वस्य आत्मोद्धारः तथा समस्तविश्वस्य कल्याणम्—एतयोः समन्वयः एव भारतीयजीवनदर्शनस्य परमलक्ष्यम् ।

स्वामीविवेकानन्दस्य जन्म १८६३ तमे वर्षे जनवरीमासस्य द्वादशदिने कोलकातानगरे अभवत् । तस्य बाल्यनाम नरेन्द्रनाथदत्तः आसीत् । बाल्यादेव सः मेधावी, जिज्ञासुः, सत्यप्रियः, निर्भीकश्च आसीत् । सः केवलं पुस्तकीयज्ञानेन सन्तुष्टः नाभवत् । तस्य मनसि एकः एव प्रश्नः निरन्तरं सञ्चरति स्म—

"किम् ईश्वरः वास्तवमेव अस्ति? यदि अस्ति, तर्हि कथं तं द्रष्टुं शक्यते?"

एषः प्रश्नः तं श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य समीपं नीतवान् । यदा नरेन्द्रनाथः अपृच्छत्—"भवान् किम् ईश्वरं दृष्टवान्?" तदा श्रीरामकृष्णः अवदत्—

"आम्, यथा त्वां पश्यामि तथैव, अपि तु तस्मादपि स्पष्टतरम् ।"

एषः उत्तरः नरेन्द्रनाथस्य जीवनस्य महान् परिवर्तनबिन्दुः अभवत् । ततः सः अनुभवत् यत् धर्मः न केवलं वादः, न केवलं कर्मकाण्डः, न केवलं ग्रन्थाध्ययनम् । धर्मः नाम प्रत्यक्षानुभवः ।

अतः स्वामीजी अवदत्—"Religion is realization." एषा एव तस्य आध्यात्मिकदर्शनस्य आधारशिला ।

स्वामीविवेकानन्दस्य मते आध्यात्मिकता न पलायनम्, न संसारत्यागः, न केवलं गुहावासः । अपि तु सा अस्ति—जीवनस्य प्रत्येकस्मिन् कर्मणि ईश्वरदर्शनम् । यः स्वकर्मणि ईश्वरं पश्यति, यः प्रत्येके जीवमात्रे शिवं पश्यति, यः सेवायां साधनां पश्यति—सः एव आध्यात्मिकः । उपनिषदः घोषयन्ति—

"ईशावास्यामिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।"—ईशोपनिषद् ।

स्वामीजी अस्य मन्त्रस्य व्यावहारिकव्याख्यानं कृतवान् । यदि सर्वत्र ईश्वरः अस्ति, तर्हि दरिद्रे, रोगिणि, दुःखिते, अशिक्षिते, स्त्रीषु, बालकेषु च अपि ईश्वरस्य दर्शनं करणीयम् । अतः तस्य प्रसिद्धः सिद्धान्तः—

"शिवज्ञाने जीवसेवा ।" सेवा एव साधना । प्रेम एव पूजा । मानवः एव मन्दिरम् । अतः सः अवदत्—

"They alone live who live for others; the rest are more dead than alive."

स्वामीविवेकानन्दस्य आध्यात्मिकता निष्क्रियध्यानं न, अपितु कर्मयोगेन संयुक्ता जीवन्ती आध्यात्मिकता आसीत् । तस्य मते वेदान्तः केवलं अरण्येषु पठनीयः ग्रन्थः न, अपितु विद्यालयेषु, चिकित्सालयेषु, ग्रामेषु, कारखानेषु, संसद्भवनेषु, सर्वत्र आचरितव्यः जीवनदर्शनम् । अतः स्वामीजी भारतस्य युवान् आह्वयत्— आत्मबलं जागरयत, चरित्रं निर्मायत, राष्ट्रं सेवध्वम्, मानवतां पूजयत ।

...अतः स्वामीजी भारतस्य युवान् आह्वयत्—आत्मबलं जागरयत, चरित्रं निर्मायत, राष्ट्रं सेवध्वम्, मानवतां पूजयत । एतस्य आह्वानस्य मूलं वेदान्तदर्शने निहितम् आसीत् । स्वामीविवेकानन्दस्य मते वेदान्तः केवलं दार्शनिकविचारः न, अपितु जीवनस्य प्रत्यक्षमार्गदर्शकः । वेदान्तः मनुष्यं बोधयति यत् आत्मा न कदापि जन्मं गृह्णाति, न म्रियते, न क्षीयते । भगवद्गीतायां श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति वदति—

"न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।"

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥"—श्रीमद्भगवद्गीता(२/२०) ।

स्वामीजी एतस्य श्लोकस्य आधारेण युवानः प्रेरितवन्तः । ते अवदन्—यदि आत्मा अमरः अस्ति, तर्हि भयस्य किम् कारणम्? यदि अस्माकं स्वरूपं दिव्यम् अस्ति, तर्हि हीनभावना कुतः? अतः सः उद्घोषयत्—"Strength is life; Weakness is death." दुर्बलता न केवलं शारीरिकदौर्बल्यं, अपितु मानसिकदैन्यं, नैतिकपतनं, आत्मविश्वासाभावश्च । यः स्वात्मानं तुच्छं मन्यते, सः कदापि महान् कर्तुं न शक्नोति । यः आत्मानं ब्रह्मस्वरूपं मन्यते, तस्य कृते सर्वं साध्यम् । स्वामीविवेकानन्दः उपनिषदां महावाक्यानि न केवलं उद्धृतवान्, अपितु तानि जनजीवने अवतरितवान् । "तत्त्वमसि", "अहं ब्रह्मास्मि", "प्रज्ञानं ब्रह्म", "अयमात्मा ब्रह्म"—एतानि चत्वारि महावाक्यानि तस्य चिन्तनस्य मेरुदण्डः आसन् । सः स्पष्टतया अवदत्—यदा मनुष्यः आत्मानं जानाति, तदा तस्य जीवने लोभः, द्वेषः, हिंसा, ईर्ष्या च शनैः शनैः नश्यन्ति । आध्यात्मिकता न केवलं ध्यानासनस्य विषयः, सा व्यवहारस्य विषयः अपि अस्ति । अतः सः सर्वदा "Practical Vedanta" इति सिद्धान्तं प्रतिपादितवान् । तस्य अभिप्रायः

आसीत्—यः वेदान्तः केवलं ग्रन्थेषु अस्ति, सः अपूर्णः। यः वेदान्तः दरिद्रसेवायाम्, रोगिसेवायाम्, शिक्षादाने, राष्ट्रनिर्माणे, नारीसम्माने च दृश्यते, स एव जीवन्तः वेदान्तः। स्वामीजी चत्वारः योगमार्गान् समन्वितरूपेण अवलोकितवान्— कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, राजयोगः। तस्य मते एते पृथक् मार्गाः न, किन्तु एकस्यैव सत्यस्य चत्वारः आयामाः। कर्मयोगः नाम निष्कामसेवा। भगवद्गीतायाः प्रसिद्धः सिद्धान्तः—

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।"—गीता(२/४७)। स्वामीजी एतस्य श्लोकस्य अत्यन्तं व्यावहारिकं रूपं दर्शितवान्। कार्यं कुर्वन्तु, किन्तु यशः, लाभः, प्रशंसा वा लक्ष्यं मा भवतु। सेवैव पूजा। सः अवदत्—दरिद्रः न दयायाः पात्रम्, अपितु पूजायाः पात्रम्। तस्मात् "दरिद्रनारायण" इति शब्दस्य प्रयोगं तेन लोकप्रियीकृतम्। प्रत्येकं मानवदेहे ईश्वरस्य वासः अस्ति इति तस्य दृढविश्वासः।

ज्ञानयोगः आत्मस्वरूपस्य अन्वेषणम्। ज्ञानं न केवलं सूचना, न केवलं पाण्डित्यं, अपितु विवेकः। अज्ञानस्य नाशेन एव मोक्षः सम्भवति। यदा मनुष्यः नित्य-अनित्य-वस्तुविवेकं करोति, तदा जीवनस्य दिशां प्राप्नोति।

भक्तियोगः प्रेमस्य मार्गः। स्वामीजी अवदत्—यत्र निष्कपटप्रेम अस्ति, तत्र ईश्वरः स्वयमेव प्रकाशते। भक्तिः दुर्बलता न, अपितु हृदयस्य महाशक्तिः। श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य जीवने तस्य कृते भक्तियोगस्य साक्षात् उदाहरणम् आसीत्।

राजयोगः मनोनिग्रहस्य विज्ञानम्। पतञ्जलिमहर्षेः योगदर्शनस्य आधारेण स्वामीजी विश्वं बोधितवान् यत् ध्यानं मनुष्यस्य अन्तःशक्तिं जागरयति। चञ्चलं मनः सर्वदुःखानां कारणम्। एकाग्रं मनः सर्वसफलतानां कारणम्।

सः अवदत्—"Concentration is the secret of all knowledge." अतः विद्यार्थी, वैज्ञानिकः, कलाकारः, योगी, नेता वा—यः एकाग्रः, सः एव सिद्धिं प्राप्नोति। अद्यतनयुगे विज्ञानस्य तीव्रविकासः दृश्यते। कृत्रिमबुद्धिमत्ता, सञ्चारप्रौद्योगिकी, अन्तरिक्षविज्ञानम्—सर्वत्र मानवस्य महान् प्रगतिर्दृश्यते। किन्तु एतेषां मध्ये यदि आध्यात्मिकमूल्यानि न स्युः, तर्हि विज्ञानं विनाशस्य साधनमपि भवितुमर्हति।

अतः स्वामीविवेकानन्दः अवदत्—भारतस्य योगदानं विश्वाय केवलं भौतिकसमृद्धिः न, अपितु आध्यात्मिकसमृद्धिः अस्ति। भारतभूमेः आत्मा अध्यात्मम्। अस्माकं ऋषयः जगत् अवोचन्—

"सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥"

एषा भावना केवलं प्रार्थना न, अपितु भारतीयसंस्कृतेः विश्वदृष्टिः। स्वामीविवेकानन्दस्य मतम् आसीत्—यदि प्रत्येकः मानवः स्वात्मनि ईश्वरं पश्येत्, परेषु च ईश्वरं पश्येत्, तर्हि न युद्धं भविष्यति, न घृणा, न भेदभावः। मानवता एव परमधर्मः भविष्यति। एवमेव तस्य आध्यात्मिकदर्शनं नव्यस्मृतेः आधारः अभवत्। सः नूतनसमाजस्य कल्पनां अकरोत्, यस्मिन् धर्मः अन्धविश्वासः न, विज्ञानविरोधः न, अपितु सत्यस्य, करुणायाः, समत्वस्य, सेवायाश्च जीवन्तः आधारः भवेत्.....जीवन्तः आधारः भवेत्। एषा एव नव्यस्मृतिः इति शब्दस्य वास्तविकव्याख्या। "स्मृतिः" इति न केवलं प्राचीनधर्मशास्त्राणि, अपि तु समाजस्य मार्गदर्शिका। युगे युगे समाजस्य आवश्यकताः परिवर्तन्ते, किन्तु सत्यं, धर्मः, करुणा, आत्मसंयमः, सेवाभावः, समता च—एतानि सनातनमूल्यानि कदापि न परिवर्तन्ते। स्वामीविवेकानन्दः तानि एव आधुनिकयुगस्य प्रकाशे पुनः प्रतिष्ठापयितुम् इच्छति स्म। तस्य मते नव्यस्मृतिः नूतनः धर्मः न, न च प्राचीनपरम्परायाः परित्यागः। सा तु सनातनधर्मस्य जीवन्तव्याख्या। विज्ञानस्य, लोकतन्त्रस्य, सामाजिकन्यायस्य, नारीसम्मानस्य, मानवसेवायाश्च सह वेदान्तस्य समन्वयः—एषा एव नव्यस्मृतिः।

स्वामीजी अवदत् यत् धर्मः यदि केवलं मन्दिरेषु सीमितः भवति, तर्हि सः समाजस्य परिवर्तनं कर्तुं न शक्नोति। धर्मः विद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु, चिकित्सालयेषु, ग्रामेषु, उद्योगक्षेत्रेषु, परिवारेषु च प्रविष्टः भवेत्। यत्र सत्यनिष्ठा, सेवाभावः, कर्तव्यपरायणता, परस्परविश्वासश्च विद्यन्ते, तत्र धर्मः जीवति।

एवमेव स्वामीविवेकानन्दस्य सामाजिकदर्शनस्य केन्द्रबिन्दुः आसीत्—"मानवनिर्माणम्।" सः अवदत्— "मम आवश्यकता पुस्तकीयपण्डितानां न, अपि तु चरित्रवन्तानां मनुष्याणाम्।"

युवचरित्रनिर्माणम् == स्वामीविवेकानन्दस्य हृदयस्य सर्वाधिकप्रियः वर्गः आसीत्—युवसमाजः। सः दृढतया मन्यते स्म यत् युवाशक्तिः राष्ट्रस्य जीवनशक्तिः। यदि युवा आलस्येन, भयेन, आत्महीनतया वा ग्रस्ताः भवन्ति, तर्हि राष्ट्रमपि दुर्बलं भवति। यदि ते तेजस्विनः, नीतिमन्तः, आध्यात्मिकचेतनायुक्ताः भवन्ति, तर्हि राष्ट्रस्य भविष्यं उज्ज्वलं भवति। अतः सः पुनः पुनः युवान् प्रति आह्वानम् अकरोत्—"उत्तिष्ठत। जाग्रत। प्राप्य वरान्निबोधत।"—कठोपनिषद्।

एषः केवलम् उपनिषदां मन्त्रः न, अपितु सम्पूर्णजीवनस्य घोषवाक्यम्। स्वामीजी युवान् अवदत्—"भयं मा कुरुत। आत्मविश्वासः भवतु।" तस्य मते भयात् एव असत्यं जायते, भयात् भ्रष्टाचारः जायते, भयात् हिंसा जायते, भयात् पलायनं भवति। निर्भयः मानवः एव धर्ममार्गे स्थातुं शक्नोति। तस्य प्रसिद्धं वचनम्—

"You cannot believe in God until you believe in yourself." अर्थात् आत्मविश्वासः एव ईश्वरविश्वासस्य प्रथमसोपानम्। आत्मगौरवं विना न ज्ञानं, न भक्तिः, न योगः, न राष्ट्रसेवा। स्वामीविवेकानन्दः शिक्षां चरित्रनिर्माणस्य साधनं मन्यते स्म। सः अवदत्—"Education is the manifestation of the perfection already in man." अर्थात् शिक्षा बहिर्मुखसूचनानां संग्रहः न, अपितु अन्तर्निहितस्य दिव्यशक्तेः प्रकटीकरणम्। गुरुः केवलं दीपः प्रज्वालयति; प्रकाशः तु शिष्यस्य अन्तः एव अस्ति। तस्य मते आदर्शविद्यार्थिनः पञ्च गुणाः अनिवार्याः—श्रद्धा, यया ज्ञानं लभ्यते। अनुशासनम्, येन जीवने व्यवस्था भवति। ब्रह्मचर्यम्, येन शरीरस्य, मनसः, बुद्धेः च शक्तिः रक्ष्यते। सेवाभावः, येन हृदयं विशालं भवति। आत्मविश्वासः, येन असम्भवमपि सम्भवं भवति।

स्वामीजी विशेषरूपेण ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं प्रतिपादितवान्। तस्य मते ब्रह्मचर्यम् केवलं इन्द्रियनिग्रहः न, अपितु जीवनशक्तेः संरक्षणम्। यः मनः, वाक्, कर्म च शुद्धानि धारयति, तस्य बुद्धिः प्रखरा भवति, स्मरणशक्तिः वर्धते, निर्णयक्षमता दृढा भवति। अद्यतनयुगे युवा बहुधा बाह्यविलासेषु, सामाजिकमाध्यमेषु, अनवरतस्पर्धायां च निमग्नाः दृश्यन्ते। एतेषां मध्ये चित्तस्य एकाग्रता क्षीयते। स्वामीविवेकानन्दस्य सन्देशः अद्यापि तादृशः एव प्रासङ्गिकः—प्रतिदिनं किञ्चित्कालं मौनम्, ध्यानम्, स्वाध्यायः, शारीरिकव्यायामः, सेवाकार्यं च अनुष्ठेयम्। एतेषु एव वास्तविकबलं निहितम्। सः युवान् प्रति पुनः अवदत्— "मांसपेशयः लोहमयाः, स्नायवः इस्पातमयाः, हृदयं निर्भयं, बुद्धिः निर्मला—एवं भवतु।" एषः संदेशः केवलं शारीरिकबलस्य न, अपितु समग्रव्यक्तित्वविकासस्य घोषः आसीत्। युवानः यदि गीता पठेयुः, उपनिषदः चिन्तयेयुः, योगाभ्यासं कुर्युः, गुरुन् पूजयेयुः, मातापितृसेवां कुर्युः, समाजसेवायां प्रवर्तेरन्, तर्हि ते केवलं सफलाः न, अपितु महनीयाः नागरिकाः भविष्यन्ति। स्वामीजी मन्यते स्म—भारतस्य भविष्यत् न संसदे केवलं, न शासनव्यवस्थायामेव, अपि तु विद्यालयेषु, गुरुकुलेषु, युवानां हृदयेषु च निर्मीयते। अतः सः स्पष्टतया अवदत्—"Give me one hundred pure, unselfish and energetic young men, and I shall transform India." अस्य वाक्यस्य गूढार्थः अस्ति—संख्याया न, गुणेन परिवर्तनं भवति। शतं चरित्रवन्तः युवानः लक्षशः दुर्बलान् अपि प्रेरयितुं समर्थाः भवन्ति। यदा युवा स्वार्थं त्यक्त्वा राष्ट्रं, समाजं, मानवतां च चिन्तयन्ति, तदा एव वास्तविकः पुनर्जागरणः सम्भवति। एषा एव स्वामीविवेकानन्दस्य युवदृष्टिः, एषा एव तस्य राष्ट्रनिर्माणस्य योजना। भारतीयसंस्कृते वेदे उद्घोषयति— ॐ असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय।

मृत्योर्मा मृतं गमय। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥—वृहदारण्यकोपनिषद्।

...यदा युवा स्वार्थं त्यक्त्वा राष्ट्रं, समाजं, मानवतां च चिन्तयन्ति, तदा एव वास्तविकः पुनर्जागरणः सम्भवति। एषा एव स्वामीविवेकानन्दस्य युवदृष्टिः, एषा एव तस्य राष्ट्रनिर्माणस्य योजना।

नारी-अधिकाराः तथा मातृशक्तेः आध्यात्मिकमहिमा== स्वामीविवेकानन्दस्य चिन्तने नारी केवलं समाजस्य सदस्यः नासीत्, अपितु सा समाजस्य जीवनशक्तिः आसीत्। तस्य दृष्टौ नारी शक्तिस्वरूपा, ज्ञानस्वरूपा, करुणास्वरूपा, जगन्मातुः प्रतिरूपा च आसीत्। भारतीयसंस्कृतिः आदिकालादेव उद्घोषयति—

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥"—मनु(३/५६)।

स्वामीविवेकानन्दः एतस्य श्लोकस्य वास्तविकं सामाजिकं रूपं द्रष्टुम् इच्छति स्म। तस्य मते नारीपूजनं केवलं उत्सवेषु न, अपितु शिक्षायाम्, सामाजिकसम्माने, निर्णयस्वातन्त्र्ये, आत्मनिर्भरतायां च दृश्यते।

सः स्पष्टतया अवदत्—"There is no chance for the welfare of the world unless the condition of women is improved." अर्थात् यावत् नारीशिक्षा, नारीसम्मानः, नारीस्वातन्त्र्यं च न भविष्यति, तावत् समाजस्य पूर्णोन्नतिः असम्भवा। स्वामीजी भारतीयपरम्परायाः उदाहरणानि दत्तवान्। वैदिककाले गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा इत्यादयः विदुष्यः ऋषिसभासु दार्शनिकविचारान् अकुर्वन्। अतः तस्य मते नारीशिक्षा नूतना कल्पना न, अपितु भारतस्य प्राचीनपरम्परा एव। श्रीशारदादेवी स्वामीविवेकानन्दस्य जीवने महान् प्रेरणास्रोतः आसीत्। स्वामीजी तां केवलं गुरुपत्नीं न मन्यते स्म, अपितु "जगन्माता" इति श्रद्धया प्रणमति स्म। तस्य मते मातृशक्तेः अनुग्रहं विना राष्ट्रस्य पुनरुत्थानं न सम्भवति। सः युवान् उपदिदेश— "प्रत्येकां स्त्रियम् मातृरूपेण पश्यत।" एषा भावना केवलं नैतिकोपदेशः न, अपितु वेदान्तस्य व्यावहारिकप्रयोगः। यत्र सर्वेषु आत्मदर्शनं भवति, तत्र नारी-पुरुषभेदः, उच्च-नीचभावः, जातिविभेदः च स्वयमेव लीयन्ते।

विश्वबन्धुत्वम् तथा मानवसेवा == स्वामीविवेकानन्दस्य आध्यात्मिकता केवलं भारतपर्यन्तं सीमिता नासीत्। सा सम्पूर्णविश्वं आलिङ्गति स्म। १८९३ तमे वर्षे शिकागो-विश्वधर्ममहासभायां तस्य प्रथमं सम्बोधनम्— "Sisters and Brothers of America" — इति वचनम् इतिहासे अमरम् अभवत्। एते शब्दाः केवलं सम्बोधनं नासन्, अपितु "वसुधैव कुटुम्बकम्" इति भारतीयभावनायाः सजीवप्रकाशः आसीत्। स्वामीजी मन्यते स्म— न हिन्दुः, न मुस्लिमः, न ख्रिस्तीयः, न बौद्धः—प्रथमं सर्वे मानवाः। धर्मस्य सारः न विवादः, न मतभेदः, न हिंसा। धर्मस्य सारः अस्ति— प्रेम, सेवा, सत्यं, करुणा, आत्मसंयमः, समत्वम्। अतः सः सर्वधर्मसमन्वयस्य महद् आदर्शं जगतः पुरतः स्थापितवान्। आधुनिके युगे स्वामीविवेकानन्दस्य सन्देशः। अद्य अस्माकं युगे विज्ञानं, कृत्रिमबुद्धिमत्ता, सञ्चारप्रौद्योगिकी, अन्तरिक्षविज्ञानं च अत्यन्तं विकसितम्। किन्तु तस्य सह मानसिकचिन्ता, हिंसा, लोभः, पर्यावरणविनाशः, नैतिकपतनं, परिवारविघटनं च वर्धमानानि दृश्यन्ते। एवं स्थितौ स्वामीविवेकानन्दस्य सन्देशः पूर्वापेक्षया अधिकः प्रासङ्गिकः। सः वदति— आध्यात्मिकता विना विज्ञानं अन्धम्। नैतिकता विना समृद्धिः विनाशकारिणी। सेवाभावं विना धर्मः निष्प्राणः। चरित्रं विना शिक्षा निष्फला। अतः प्रत्येकः विद्यार्थी प्रतिदिनं स्वाध्यायं कुर्यात्, गीता-उपनिषदादीन् पठेत्, योगाभ्यासं कुर्यात्, ध्यानं कुर्यात्, मातापितृसेवां कुर्यात्, गुरुन् सम्मानयेत्, समाजसेवायां भागं गृह्णीयात्। एतेषु एव वास्तविकः आध्यात्मिकविकासः निहितः अस्ति।

उपसंहारः == स्वामीविवेकानन्दस्य सम्पूर्णजीवनं एकः महान् दीपस्तम्भः इव अस्ति। सः अस्मान् शिक्षयति—आत्मानं जानात। निर्भयाः भवत। चरित्रं निर्मात। मानवान् सेवध्वम्। नारीं मातृरूपेण पूजयत।

राष्ट्रं परमदेवतारूपेण मन्यध्वम्। तदा एव भारतस्य पुनरुत्थानं भविष्यति। अन्ते स्वामीविवेकानन्दस्य प्रेरणापूर्णं वचनं स्मरामः— "उत्तिष्ठत। जाग्रत। प्राप्य वरान्निबोधत।" तथा भगवद्गीतायाः दिव्यसन्देशः—

Cover Page

"श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।" --गीता(४/३९)। उपनिषदां महामन्त्रः अपि अस्मान् प्रेरयति – "चरैवेति चरैवेति।" --ऐतरेय ब्राह्मण। अर्थात् – अग्रे गच्छामः, निरन्तरं साधनां कुर्मः, आत्मविकासं कुर्मः, राष्ट्रसेवां कुर्मः, मानवतां पूजयाम। आगच्छामः, वयं सर्वे स्वामीविवेकानन्दस्य आदर्शान् केवलं वचनेषु न धारयेम, अपितु स्वजीवने अवतारयेम। यदा प्रत्येकः युवा आत्मविश्वासेन, प्रत्येकः परिवारः संस्कारेण, प्रत्येकं विद्यालयं चरित्रनिर्माणेन, प्रत्येकः नागरिकः सेवाभावेन, प्रत्येकः समाजः नारीसम्मानेन च युक्तः भविष्यति, तदा एव भारतं पुनः विश्वगुरुपदं प्राप्तुं समर्थं भविष्यति।

ॐ सह नावतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।। – तैत्तिरीयोपनिषद्।

ॐ सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥ – वृहदारण्यकोपनिषद्।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।